

İBRAHİM KAZIMBƏYLİ

“Naxçıvan” Universiteti

E-mail: ibrahimkazimbeyli@gmail.com

İRƏVANIN ERMƏNİLƏRƏ VERİLMƏSİ TARİXİ-SİYASİ ŞƏRAİTİNDƏ İMZALANMIŞ BƏZİ MÜQAVİLƏLƏRİN BU PROSESƏ TƏSİRİ

1878-ci il San-Stefano danışıqları və müqaviləsi indiki anlamda “erməni məsələsi”nə beynəlxalq status verdi. Erməni məsələsinin ilk dəfə beynəlxalq diplomatlar tərəfindən müzakirəyə qoyulması, yəni beynəlxalq status alması erməni ictimaiyyətini son dərəcə fərləndirmiş və fəallaşdırmışdı.

Bundan sonra bəzi beynəlxalq güclər arasında gedən Cənubi Qafqaz siyasətində “erməni məsələsi” diqqət mərkəzinə daha çox yaxınlaşırdı. Məqalədə bu məsələlər açılır və təhlil olunur.

Beləliklə, Batum konfransında (11 may-4 iyun 1918) İrəvanın ermənilərə verilməsi ilə bağlı razılaşma əldə olunduqdan sonra 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Milli Şurasının Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə keçirilən üçüncü iclasında İrəvan şəhərinin ermənilərə və İrəvan bölgəsində erməni dövləti yaradılması məsələsi müzakirə edildi. Ciddi tarixi yanlışlıq olaraq İrəvan güzəştə gedildi. Ermənilər isə üzərlərinə götürdükləri heç bir öhdəliyi yerinə yetirmədilər.

Açar sözlər: *İrəvan, ermənilər, tarixi-siyasi, müqavilə, şərait, proses.*

1918-ci il martın 3-də Sovet Rusiyası ilə Almaniya-Osmanlı bloku ölkələri arasında Brest-Litovsk sülh müqaviləsi imzalandı və bu müqavilənin dördüncü maddəsinə görə, Rusiya, Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin (bölgədə keçiriləcək referendumun nəticələrinə görə) Türkiyəyə keçdiyini təsdiq etdi [1; 2; 3].

Zaqafqaziya Seyminin Sovet Rusiyası ilə Almaniya-Osmanlı bloku ölkələri arasında Brest-Litovsk sülh müqaviləsini tanımaqdan və onun şərtlərini yerinə yetirməkdən imtina etməsi səbəbindən Osmanlı dövləti Seymlə ayrıca konfrans keçirməyə məcbur oldu. Bu məqsədlə tərəflər arasında 1918-ci il martın 14-də Trabzonda konfrans açıldı. Trabzon konfransında Osmanlı tərəfi Brest-Litovsk sülhü əsasında sülh bağlamağa ısrar edir, Seym nümayəndələri isə inadla buna qarşı çıxıb Brest müqaviləsinin qanuniliyini qəbul etməkdən imtina edirdilər.

Zaqafqaziya Seymi Osmanlı dövlətinin Brest sülhü ilə bağlı tələblərini qəbul etməyib 1914-cü il sərhədləri çərçivəsində müqavilə imzalamağa çalışmaqda bərabər, Osmanlı dövləti ərazisində ermənilərə muxtariyyət verilməsi kimi məntiqli bir təklif də irəli sürürdü [9, v. 6]. Əslində bu təklif Seymdəki ermənilər tərəfindən Osmanlı dövləti ilə müqavilənin imzalanması üçün zorla irəli sürülmüşdü [10, G. 2-13; 6, G. 1-3]. Azərbaycanlılarla paralel olaraq gürcülər də bu təklifi əsassız hesab edib danışıqlarda müdafiə edilməsini lüzumsuz bildilər.

Uzun sürən danışıqlarda nəticə əldə edilmədikdə, Osmanlı tərəfi Seym nümayəndə heyətinə ultimativ şəkildə bildirdi ki, Osmanlı dövləti ilə Seym arasında normal qonşuluq münasibətlərinin yaranması onun Brest-Litovsk sülhünü qəbul edib, şərtlərini yerinə yetirməsi və özünün statusunun tam şəkildə müəyyən etməsi ilə mümkün olacaqdır. Çünki, Seym tərəfi bir tərəfdən özünün müstəqil dövlət deyil, Rusiyanın bir parçası ol-

duğunu iddia edir. digər tərəfdən isə Sovet Rusiyasının imzaladığı müqavilənin şərtlərini tanımaqdan imtina edirdi [9].

Brest sülhünü qəbul edib, Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin Türkiyəyə keçdiyini təsdiq etməklə bağlı Trabzondakı Zaqafqaziya nümayəndələri arasında, həmçinin Seymdəki fraksiyalar arasında birlik yox idi. Erməni və gürcülər Türkiyənin tələblərini rədd edib, onunla müharibə aparmağa çalışdırlarsa, Azərbaycan fraksiyası qarşılıqlı güzəştlər əsasında Osmanlı imperiyası ilə razılığa gəlməyi təklif edirdi. Ərazi məsələlərinin müzakirəsi son anda ona gətirib çıxartdı ki, gürcülər Batumu əldə saxlamaqla Qars və Ərdəhanın güzəştə gedilməsinə razı idilərse, ermənilər Batum və Acariyanın güzəştə gedilməsinə tərəfdar olub, Qarsın Türkiyəyə verilməsinə razı deyildilər. Azərbaycan fraksiyası isə bu fikirdə idi ki, Qars və Ərdəhanın əhalisinin əksəriyyəti türklər olduğu üçün Brest-Litovsk müqaviləsinin bu iki vilayət haqqındakı maddələri yerinə yetirilməlidir. Onların fikrincə, Acariya Zaqafqaziyanın tərkibində ayrıca müsəlman respublikasına çevrilməlidir, əgər bu mümkün olmazsa, onda o, Türkiyəyə birləşdirilməlidir. Batum isə xaricə mühüm çıxış yolu kimi Zaqafqaziyanın tərkibində qalmalıdır [17, s. 132].

Zaqafqaziya Seyminin Brest-Litovsk sülhünü qəbul etməməsi və digər tərəfdən öz statusunu konkret müəyyən etməməsi səbəbindən bir aya qədər davam edən Trabzon danışıqları uğursuzluqla nəticələndi. Seym 1918-ci il 13 aprel tarixli iclasında Osmanlı dövlətinin tələbləri qarşısına silahla çıxmaq haqqında qərar qəbul elədi [4, v. 6-7].

Osmanlı dövləti ilə Zaqafqaziya Seymi arasında müharibə cəmi 8 gün çəkdi. Hələ aprelin 3-də Ərdəhanı ələ keçirən türk qoşunları aprelin 15-də Batumu, 25-də isə Qarsı ələ keçirdilər və beləliklə Osmanlı dövləti Brest sülhu ilə əldə etdiyi ərazilərə silah gücünə yiyələnəməli oldu. Türk ordularının hücumları qarşısında tab gətirə bilməyən Zaqafqaziya Seymi Türkiyənin tələblərini qəbul etməyə məcbur oldu. Aprelin 22-də (9-da) Seymin iclasında Zaqafqaziya müstəqil Demokratik Federativ Respublika elan olundu. Osmanlı dövləti ilə sülh tərəfdarı olan A.Çxenkeli başda olmaqla yeni hökumət yaradıldı. Eyni zamanda, Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarının davam etdirilməsi və tezliklə sülh müqaviləsinin bağlanması haqqında qərar qəbul edildi [14, s. 222].

Osmanlı dövləti ilə Zaqafqaziya Seymi arasında sülh danışıqlarının ikinci mərhələsi kimi 1918-ci il mayın 11-də Batumda konfrans açıldı. Konfransda 10 nəfərlik Osmanlı nümayəndə heyətinə ədliyyə naziri və xarici işlər naziri vəkili Xəlil bəy Menteşə rəhbərlik edirdi. Qafqaz cəbhəsinin komandanı Ferik Mehmed Vehib paşa da bu heyətdə təmsil olunan əsas simalardan idi [5].

A.Çxenkelinin rəhbərlik etdiyi Zaqafqaziya nümayəndə heyətinə Seymdəki fraksiyalararası qarşılıqlı inamsızlıq səbəbindən 45 nəfər daxil idi. Lakin nümayəndəlik 6 həlledici üzvdən ibarət idi. Buraya gürcülərdən A.Çxenkeli və N.Nikoladze, azərbaycanlılardan M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacinski, ermənilərdən R.İ.Kaçaznuni və A.İ.Natsoy daxil edilmişdi [7, s. 34].

Batum konfransı 1918-ci il mayın 11-də açıldı və ümumi toplantısı oldu. Türkiyə nümayəndəliyi adından Xəlil bəy Menteşə giriş nitqi söylədi, habelə Türkiyənin tələblərini şərh etdi. Nitqin qısa mahiyyəti ondan ibarət idi ki, əgər iki dövlət arasında Brest-Litovsk müqaviləsindən sonra qan axıdılmışsa, həmin müqavilənin şərtləri indiki danışıqlar üçün əsas ola bilməz. Türkiyə tərəfindən hazırlanmış on iki maddədən və üç əlavədən ibarət olan "Osmanlı imperiyası ilə Cənubi Qafqaz Konfederasyon Respublikası arasında sülh və dostluq haqqında" müqavilə layihəsi müzakirə üçün Zaqafqaziya nümayəndələrinə təqdim edildi. Osmanlı dövləti ilə Zaqafqaziya Seymi arasında imzalanacaq müqavilənin layihəsi hələ may ayının 2-də Osmanlı dövlətinin baş komandan vəkili və hərbi naziri Ənvər paşa tərəfindən Batumdakı türk heyətinə göndərilmişdi. Ənvər

paşa layihə ilə birlikdə Batumdakı hərbi nümayəndə Vehib paşaya belə bir təlimat da vermişdi ki, “verilən tələblər sülh yolu ilə qəbul edilməzsə, o zaman hərbi yolla qəbul etdirilməlidir” [5, s. 137].

Bu layihədə artıq Türkiyə hərbi əməliyyatlar meydanında verdiyi qurbanların əvəzi olaraq bir sıra yeni ərazilər və imtiyazlar tələb edirdi [15, s. 76-77]. Bu tələblərə Tiflis quberniyasının Axıska və Axalkələk qəzaları, İrəvan quberniyasının Aleksandropol (Gümrü) və Sürməli qəzaları, Eçmiədzin qəzasının Sərdarabad hissəsi, İrəvan qəzasının cənub və cənub-qərb hissəsini təşkil edən Kəmərlı (Gərnibasar), Uluxanlı (Zəngibasar) və Vedibasar bölgələri, Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsi və Ordubad istisna olmaqla Naxçıvan qəzası, habelə Qars-Aleksandropol-Culfa dəmir yolu daxil idi. Bundan əlavə, İngiltərəyə qarşı müharibə davam etdiyi müddətdə Türkiyəyə Zaqafqaziyanın bütün dəmir yol şəbəkəsindən istifadə etmək hüququ verilməli idi [5].

Osmanlı dövlətinin bu tələbləri nəinki Brest müqaviləsinin Türkiyə üçün müəyyən etdiyi 1877-1878-ci illər müharibəsinə qədərki türk-rus sərhəd xəttini, hətta 1828-ci ildəki türk-rus sərhədini də aşırı. Zaqafqaziya heyəti isə, Brest-Litovsk müqaviləsi əsasında sülh bağlamaq üçün Batuma gəlmişdi. Osmanlı dövlətinin tələblərinə münasibətdə ümumi bir mövqeyə gələ bilməyən Zaqafqaziya heyətində fikir ayrılıqları və ziddiyyətlər daha da dərinləşdi. Bu da öz növbəsində heyətdə təmsil olunan azərbaycanlı, gürcü və erməni nümayəndələrinin ayrı-ayrılıqda Türkiyə və Almaniya ilə danışıqlar aparmasına gətirib çıxartdı. Gürcülər türk tələbləri qarşısında çıxış yolu kimi Almaniya sığınmaq qərarına gəldilər. Gizli aparılan gürcü-alman danışıqları “Poti razılaşması” ilə nəticələndi ki, mayın 25-də imzalanan bu razılaşma ilə Gürcüstan Federasiyadan çıxıb öz müstəqilliyini elan edir və Almaniyanın qəyyumluğunu qəbul edirdi [7, s. 158]. Elə həmin gün Batumdan Tiflisə qayıdan gürcü Milli Şurasının sədri N.Jordaniya Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarının gedişi barədə menşeviklərin konfransına məlumat verdi və konkret olaraq Gürcüstanın Cənubi Qafqaz federasiyasından çıxıb müstəqilliyini elan etmək məsələsini gündəliyə çıxardı [7, s. 57].

Cənubi Qafqaz federasiyasını qismən olsa saxlamağı zəruri bilən Batumdakı Azərbaycan nümayəndələri gürcülərə ermənilərsiz ikilikdə dövlət yaratmağı təklif etsələr də, gürcülər bunu qəbul etmədilər. Yaranmış vəziyyəti müzakirə edən Seymin müsəlman fraksiyası belə bir qərara gəldi ki, “Gürcüstan ayrılıb müstəqilliyini elan edəcəyi halda, Azərbaycan da öz müstəqilliyini elan etməlidir” [4].

1918-ci il may ayının 26-da Zaqafqaziya Seyminin sonuncu iclası keçirildi. Burada Gürcüstanın Federasiyadan çıxmaq haqqında bəyanatı dinlənildikdən sonra Zaqafqaziya Seymi özünü buraxmaq haqqında qərar qəbul etdi. Elə həmin gün Gürcü Milli Şurası tərəfindən Gürcüstanın müstəqilliyi elan edildi [14, s. 336-338]. İki gün sonra Gürcüstan Almaniya ilə aparılmış Poti danışıqlarının yekunu olaraq mayın 25-də imzalanmış gizli sazişi elan etdi və bununla da Almaniyanın qəyyumluğunu qəbul etdi [14, s. 332-336].

Zaqafqaziya Seyminin buraxılması ilə bağlı yaranmış böhranlı siyasi vəziyyətlə əlaqədar Seymdəki Azərbaycan nümayəndələri mayın 27-də toplaşaraq Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürdülər və özlərini Azərbaycanın Müvəqqəti Milli Şurası elan etdilər [4, v. 46-47]. Azərbaycan Milli Şurası mayın 28-də keçirdiyi ilk iclasında Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan olunması haqqında qərar qəbul etdi və altı bənddən ibarət “İstiqlal Bəyannaməsi”ni elan etdi [4, v. 49-50].

Hələ may ayının 25-də, Seymin dağılacağına labüd olduğu tam gerçəkliyi ilə məlum olan zaman, Seymin müsəlman fraksiyasının üzvü F.X.Xoyski erməni fraksiyasının üzvləri ilə apardığı müzakirələr zamanı X.Korçikyan bəyan etdi ki, əgər gürcülər fede-

rasiyadan çıxıb öz müstəqilliklərini elan edərlərsə, o zaman ermənilər də müstəqilliklərini elan edəcəklər [4, v. 43-45].

Lakin Seymin parçalanması halında Cənubi Qafqazda gürcü və Azərbaycan dövlətlərindən başqa erməni dövlətinin də yaradılması məsələsi ilkin şərtlər daxilində real deyildi. Çünki bəhs edilən dövrdə bölgədə faktiki güc sahibi olan və burada gedən prosesləri öz nəzarətində saxlayan Osmanlı hökuməti ilk öncə Seymin dağılması halında Cənubi Qafqazda yalnız Azərbaycan və gürcü dövlətlərinin yaradılması siyasətini yeridirdi. Zaqafqaziya Seyminin dağılması ərafəsində, mayın 24-də Osmanlı dövlətinin sədrəzəmi Mehmed Tələt paşa Batum konfransındakı türk nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Menteşəyə göndərdiyi teleqramında yazırdı: "Ermənilərin bir hökumət halında təşəkkül etməsinə qətiyyənlə tərəfdar deyiləm. Kiçik bir erməni muxtariyyəti beş il sonra beş milyon əhalisi olan bir erməni dövləti halına gələcək və bütün Qafqaza hakim olaraq Şərqi Bolqarıstanına çevriləcəkdir. İran və Amerikada olan bütün ermənilər orada toplanacaq, ingilis və fransızlardan hər cür yardım alaraq, gələcəkdə xristian gürcülərlə və çox asanlıqla əməllərlə birlikdə bizim əleyhimizə hərəkət edəcəklər. Bu səbəbdən mümkün olsa, "çibani kökündən təmizləmək" ən xeyirli iş olacaqdır. Bu mümkün olmadığı təqdirdə Ermənistanın çox zəif və yaşamayacaq şəkildə təşəkkül etməsi zəruridir..." [16].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqazda erməni dövlətinin yaradılması məsələsinə münasibətdə bu siyasət heç də Osmanlı hökumətinin bütün üzvləri tərəfindən dəstəklənmirdi. Sədrəzəm Tələt paşa və hərbi nazir Ənvər paşa Cənubi Qafqazda erməni dövləti yaradılmasının əleyhinə idilər və bu məsələdə "çibani kökündən təmizləmək" tərəfdarı idilər. Bu mümkün olmadıqda "Ermənistanın çox zəif və yaşaya bilməyəcək bir dövlət şəklində təşəkkül etməsini" təklif edirdilər. Lakin, Tələt paşa və Ənvər paşadan fərqli olaraq, Batum danışıqlarında Türkiyə nümayəndə heyətinə başçılıq edən Dövlət Şurasının sədri və ədliyyə naziri Xəlil bəy Menteşə və Osmanlı Orduları Qafqaz cəbhəsinin komandanı Ferik Mehmed Vehib paşa Cənubi Qafqazda Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilərə dövlət yaratmaq tərəfdarı idilər. Onlar güman edirdilər ki, bununla ermənilər həm Anadoludan uzaqlaşdırılacaq, həm Türkiyə-erməni münasibətləri birdəfəlik nizama salınacaq, həm də "erməni məsələsi" ilə bağlı Türkiyəyə qarşı beynəlxalq qınağa son qoyulacaqdır [18].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Tələt və Ənvər paşaların mövcud vəziyyətdə erməni dövlətinin yaradılmasına imkan verməmək və bu məsələdə "çibani kökündən təmizləmək" istəyinə Azərbaycan nümayəndələri heç də müsbət yanaşmırdılar. Onlar öz mövqeyini əsaslandıraraq bildirirdilər ki, əgər bölgədə üç – gürcü, müsəlman və erməni kantonları yerinə yalnız iki – gürcü və müsəlman dövlətləri yaradılsa, o zaman Cənubi Qafqazda və xüsusilə də ultimatumda tələb edilən, Osmanlı dövlətinə birləşdiriləcək ərazilərdə olan böyük erməni kütləsi Azərbaycana axışacaq. Bu da Azərbaycana faktiki olaraq daha böyük qırğınlar, müsibətlər və dağıntılar gətirəcək. Buna yol verməmək üçün kiçik bir ərazidə ermənilərin milli dövlətlərini yaratmaq və onları ora cəm etmək lazımdır. Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan nümayəndələri 1918-ci il mayın 23-də Batumdan Ənvər paşaya yazılı bir müraciət də göndərdilər [11].

Azərbaycan nümayəndələrinin müraciəti, eyni zamanda Xəlil bəy Menteşənin təkidləri sədrəzəm Tələt paşa və hərbi nazir Ənvər paşanın erməni dövlətinin yaradılması məsələsindəki mövqeyinə ciddi təsir etdi. Erməni dövlətinin yaradılmasına razılıq əldə edildikdən sonra bu dövlətin hansı siyasi mərkəz ətrafında yaradılması məsələsi müzakirə predmetinə çevrildi. Qarsın ardınca Aleksandropol da türk qoşunları tərəfindən tutulduqdan sonra ermənilərə siyasi mərkəz olaraq İrəvanın verilməsi məsələsi gündəmə

gəldi. Osmanlı siyasi dairələri İrəvanı güzəştə getmək istəməsələr də, ermənilər bu məsələ üzərində ısrarla dayandılar. İndi türklər yeni yaranan erməni dövləti üçün siyasi mərkəz olaraq ya Aleksandropolu ermənilərə verməli və bu şəhərlə bağlı irəli sürdüylü tələbindən geri çəkilməli, ya da İrəvanı müsəlmanlardan alıb onlara verməli idilər. Bu iki seçim qarşısında Aleksandropoldan imtina etmək fikrini belə qəbul etməyən türklər ikinci varianta üstünlük verdilər [17, s. 162].

Xəlil bəy azərbaycanlılara məxsus ərazilərin bir qismini onlardan alıb ermənilərə vermək təklifini irəli sürdü. Əslində bu təklif ilk əvvəl ermənilər tərəfindən irəli sürülmüşdü. Trabzon konfransı uğursuzluqla nəticələndikdən sonra Osmanlı dövlətinin tələbləri qarşısına silahla çıxmağın əsas tərəfdarı olan ermənilər indi daha da sərtləşən türk tələbləri qarşısında əlacsız bir vəziyyətə düşmüşdülər. Onlar "erməni məsələsi"nin beynəlxalq bir problem olduğunu önə çəkərək, Osmanlı dövlətinin ermənilərə ayırdığı ərazilərin erməni xalqının yaşaması üçün həddindən çox az olmasından şikayətlənir və bildirdilər ki, Türkiyənin təklif etdiyi sərhədlər iki xalq arasında daimi bir düşmənçiliyə yol açacaqdır. Erməni nümayəndələri sərt türk tələbləri qarşısında çıxış yolu kimi təklif edirdilər ki, heç olmasa Azərbaycan torpaqlarından müəyyən bir ərazi ermənilərə verilsin. Bunun qarşılığında ermənilərlə müsəlmanlar arasında olan düşmənçilik də aradan qalxacaq və ermənilər Bakıdakı müsəlman əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməyi öz üzərlərinə götürəcəklər. Xəlil bəy bu məsələ ilə əlaqədar M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski ilə bir sıra danışıqlar apardı və nəticədə Osmanlı yardımına böyük ehtiyac duyan Azərbaycan nümayəndələrinin razılığını ala bildi [17].

Batum konfransında (11 may-4 iyun 1918) erməni dövlətinin yaradılması məsələsi ətrafında aparılan danışıqlar barədə Sədrəzəmə məlumat verən Xəlil bəy bu məsələni aşağıdakı şəkildə şərh edirdi: "... Ermənilərə gəlincə, onlar İrəvanın yerdə qalan qisminə təşəkkül edə bilirlər. Sədrəzəmin Qafqazda erməni mövcudiyyətinin əleyhinə olmadığına məmnun oldum. Bu bir siyasi zərurətdir. Qafqazda ermənilərin ən kompakt yaşadığı yerlər Osmanlı dövlətinə birləşdiriləcək ərazilərdir, digər yerlərdə ermənilər müsəlmanlar arasında səpələnmiş şəkildə yaşayırlar. Osmanlı dövlətinə birləşdiriləcək ərazilərin qarşı tərəfində erməni dövlətinin yaradılması üçün bir ərazi ayrılmasının uyğun olub-olmadığını müsəlman nümayəndələr ilə geniş müzakirə etdik və nəticədə bunun qeyri-mümkün olduğu məlum oldu..." [3, v. 55-57]. Sədrəzəmin erməni məsələsində mümkünsə "çibani kökündən təmizləmək və erməni dövlətinin yaradılmasına ümumiyyətlə imkan verməmək" fikrini qeyri-mümkün və təhlükəli hesab edən Xəlil bəy ermənilərə dövlət yaradılmasını zəruri hesab edir və bildirir ki, "arzum xilafında olsa da, təbii ki, vəzifəmi icra edəcəyəm, fəqət zərurət ilə qoyacağım bu imza həyatımın ən acı bir səhifəsi olacaqdır" [3, v. 55-57].

Tələt və Ənvər paşalardan fərqli olaraq, Vehib paşa da mövcud realığı dəyərləndirən Xəlil bəylə eyni mövqedən çıxış edirdi. O, Ənvər paşanın teleqramına 29 may 1918-ci il tarixində verdiyi cavabda "verilən əmrləri yerinə yetirmək üçün çalışdıqlarını" bildirməklə yanaşı onu da qeyd edirdi ki, "erməniləri büsbütün qeyri-mövcud edə bilmərik. Hər halda onlara bir vücud vermək zərurət və məcburiyyətdəyik" [17, s. 168]. Batumdakı türk heyətinin mövqeyinə görə yaradılacaq erməni dövləti Eçmiədzin və Yeni Bəyazid qəzalarından ibarət olmalı idi [17].

Xəlil bəy 1918-ci il mayın 26-da Batumda erməni məsələsi ilə bağlı Azərbaycan və erməni nümayəndələri ilə geniş danışıqlar apardı. Bu danışıqlardan əldə edilən nəticə ondan ibarət oldu ki: 1) Azərbaycan nümayəndələri hazırda ermənilərin əlində olan Bakı şəhəri ilə bağlı çox narahatdırlar və Osmanlı hərbi yardımını ölkəyə təmin etmək üçün Osmanlı dövlətinə keçəcək ərazinin qarşı tərəfində ermənilərə onları qismən təmin

edəcək bir ərazi ayırmağa razı oldular. 2) Erməni nümayəndələri də belə bir ərazinin ayrılmasından məmnun qaldılar. Erməni nümayəndələri bu şəkildə onlara dövlət yaradıldığı təqdirdə İstanbula bir heyət göndərərək Osmanlı dövlətinə sədaqət ərz edəcəklərini bəyan edirlər; 3) Ermənilərə bu şəkildə dövlət yaradılmasının Avropa və Amerikada yaradacağı təsiri çox böyük olacaqdır [12].

Batum konfransında aparılan danışıqlar may ayının 30-da sona çatdı. İrəvanın ermənilərə verilməsi və İrəvan bölgəsində erməni dövlətinin yaradılması müqabilində erməni heyəti aşağıdakı şərtlərin yerinə yetirilməsini öz üzərinə götürdü:

1. Ermənilərlə müsəlmanlar arasında düşmənçilik aradan qaldırılacaq və erməni tərəfi Stepan Şaumyanla əlaqəyə girib Bakının müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyini təmin edəcək, bununla azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınların qarşısı alınacaqdır;

2. Azərbaycan qəzalarında erməni silahlı birləşmələri tərəfindən müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən kütləvi qırğınlar dayandırılacaqdır;

3. Ermənistan hökuməti İrəvanda və yeni yaradılan erməni dövlətinin digər ərazilərində müsəlmanların sərbəst dini ibadət, mədəniyyət, siyasi və ana dilində təhsil almaq hüquqlarını təmin edəcəkdir;

4. Ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından imtina edəcəklər;

5. Ermənilər gələcəkdə Azərbaycanla vahid konfederativ dövlətdə birləşəcəklər [1].

Beləliklə, Batum danışıqlarında İrəvanın ermənilərə verilməsi ilə bağlı razılaşma əldə olunduqdan sonra, 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Milli Şurasının Həsən bəy Ağayevın sədrliyi ilə keçirilən üçüncü iclasında İrəvan şəhərinin ermənilərə və İrəvan bölgəsində erməni dövlətinin yaradılması məsələsi müzakirə edildi [4, v. 51-52]. İclasda baş nazir F.X.Xoyski Ermənistanla Azərbaycan arasında sərhəd məsələləri barədə Azərbaycan Milli Şurasının üzvləri ilə Ermənistan Milli Şurasının üzvləri arasında aparılmış danışıqlar haqqında məlumat verdi. Fətəli Xan öz məruzəsində ermənilərin özlərinin siyasi mərkəzlərini yaratmaq üçün Aleksandropol türklər tərəfindən tutulduqdan sonra İrəvanın Ermənistana güzəştə gedilməsinin qaçılmaz olduğunu bəyan etdi. Daha sonra bu məsələ ilə bağlı X.Xasməmmədov, M.Y.Cəfərov, Ə.Şeyxülislamov və M.Məhərrəmov çıxış edərək İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsinin tarixi zərurət, lakin bizim üçün qaçılmaz acı bir həqiqət olduğunu qeyd etdilər. Bu məsələ ilə bağlı səsvermədə 28 nəfər Şura üzvündən 16 nəfəri İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi təklifinin lehinə, 1 nəfər əleyhinə səs verdi, 3 nəfər isə bitərəf qaldı (protokolda № 3) belə göstərilmişdir) [4, v. 51-52]. Bununla da İrəvanın Ermənistana güzəştə gedilməsi məsələsi ermənilərin xeyrinə həll edilmiş oldu.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş naziri F.X.Xoyski elə həmin gün (mayın 29-da) Batumda olan xarici işlər naziri M.H.Hacinskiyə yazırdı: "Biz ermənilərlə bütün mübahisələrə son qoyduq, onlar ultimatumu qəbul edəcək və müharibəni qurtaracaqlar. Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik" [2, v. 1-2].

Azərbaycan Milli Şurasının iyun ayının 1-də keçirilən dördüncü iclasında İrəvandan olan Milli Şura üzvləri M.H.Seyidov, B.Rzayev və N.Nərimanbəyov İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi ilə bağlı Milli Şuranın 29 may 1918-ci il tarixli qərarına yazılı şəkildə etirazlarını bildirirlər. Lakin Milli Şura bu etirazı müzakirə etmədən işə tikmək haqqında qərar qəbul etdi [4, v. 53-54].

Yeni yaranmış erməni dövlətinin ərazisi İrəvan şəhəri və ətrafındakı torpaqlardan ibarət olmaqla 9 min km² idi. Ermənistan Respublikası Göyçə gölü ilə Osmanlı dövlətinin yeni sərhədləri arasındakı dar dağlıq ərazini əhatə edirdi. Bura aşağıdakı ərazilər daxil idi: Yeni Bayazıt qəzası (Basarkeçər adlanan cənub-şərq qismi istisna olmaqla), İrəvan qəzası (Qəmərli-Gərnibasar, Uluxanlı-Zəngibasar və Vedibasar istisna olmaqla),

Eçmiədzin qəzası (Sərdarabad istisna olmaqla) və Aleksandropol qəzası (qəza mərkəzi Aleksandropol istisna olmaqla) [3, v. 69]. Ermənilərə verilmiş Azərbaycan ərazisinin əhalisi cəmi 321.000 nəfər idi ki, onun da 230 mini erməni, 80 mini türk-müsəlman, 11 mini isə digər xalqların nümayəndələri idi [3, v. 69].

Nəticə etibarilə, Osmanlı dövləti Batum konfransının gedişində İrəvan mərkəz olmaqla Azərbaycan torpaqları hesabına kiçik bir ərazidə (9 min km²) ermənilərə dövlət yaratdı və İstanbul hökuməti onu de-fakto tanıyan ilk dövlət oldu. Bununla da, Xəlil bəy Menteşənin təbirincə desək, Osmanlı dövləti bir tərəfdən "erməni məsələsi" ilə bağlı beynəlxalq aləmdə ona qarşı olan "qınağ"ı aradan qaldırmış olur [12, v. 82-83], digər tərəfdən də Rusiya və Fransa kimi dövlətlərin Şərqi Anadoluda yaratmaq istədikləri erməni dövlətini Cənubi Qafqazda yaratmaqla həm də erməni problemini özündən uzaqlaşdırmış olurdu.

Lakin ermənilər İrəvan bölgəsində özlərinə dövlət yaradılmasına nail olduqdan sonra üzərlərinə götürdükləri şərtlərin heç birini yerinə yetirmədilər. Belə ki, Batum konfransından sonrakı dövrdə daşnak hökuməti bölgədə türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırım cinayətlərini həyata keçirməkdə olan erməni silahlı birləşmələrinin fəaliyyətini nəinki dayandırmadı, əksinə onları himayə etməyə başladı; Ermənistan ərazisində qalan müsəlmanlara qarşı soyqırımı həyata keçirdi; Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları irəli sürdü; Azərbaycan torpaqlarını işğal etdi və s.

Beləliklə, bütün bunları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanın əzəli torpağı olan İrəvan xanlığı 1827-ci ildə Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra çarizm mərhələ-mərhələ xanlığın aborigen əhalisi olan azərbaycanlıların diskriminasiyası və xaricdən ermənilərin köçürülməsi hesabına bölgənin etnik tərkibini süni şəkildə dəyişdi və bu bölgənin erməniləşdirilməsini həyata keçirdi. İrəvan bölgəsində ermənilər Rusiyanın birbaşa köməyi ilə özlərinin ərazi bazalarını yaratdılar. 1827-ci ildən 1917-ci ilədək, 90 il müddətində Rusiya imperiyası da özünün anti-azərbaycan və anti-türkiyə siyasətinin həyata keçirilməsində ermənilərdən bir alət kimi istifadə etdi. Lakin nə qədər təzadlı görünsə də, son nəticədə, 1918-ci ildə ermənilərə İrəvan mərkəz olmaqla bölgədə dövlət yaradan onlardan Osmanlı dövlətinə qarşı öz məqsədləri üçün istifadə edən Rusiya, Fransa, İngiltərə kimi dövlətlər deyil, məhz Osmanlı dövlətinin özü oldu. Osmanlı dövləti də erməni dövlətini İrəvan mərkəz olmaqla tarixi Azərbaycan ərazilərində yaratdı. Lakin ermənilər və Ermənistan dövləti Osmanlı dövlətinin və eyni zamanda Azərbaycan Cümhuriyyətinin erməni xalqı qarşısındakı bu xidmətlərini qiymətləndirmədilər. 1918-ci ildən etibarən keçən dövr ərzində rəsmi İrəvan hökuməti və onun tərəfindən dəstəklənən, maliyyələşən və təşviq edilən erməni silahlı birləşmələri və terror təşkilatları Türkiyə və Azərbaycana qarşı müntəzəm terror, təqib, təcavüz və soyqırım cinayətləri həyata keçirdilər və bu siyasət hazırda da davam etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. АРПИІSSA: ф. 276, сій. 9, іş 1, v. 47.
2. ARDA: ф. 970, сій. 1, іş 4, v. 1-2.
3. ARDA: ф. 970, сій. 1, іş 3, v. 6.
4. ARDA: ф. 970, сій. 1, іş 3, v. 6. 7.
5. АТАSE: а. 4/3671, к. 2917, d. 493-302, F. 1-34.
6. АТАSE: а. 4/3671, к. 2981, d. 28-496, F. 1-51.
7. Авалов З. Незвиcнoмoсть Грyзини в мeждyнaрoднoй пoлитикe. 1918-1921 гг. Париж, 1921, 235 с.

8. BOA, HR, SYS: d. 2297, g. 1, 4.
9. BOA, HR, SYS: d. 2303, g. 3-13.
10. BOA, HR, SYS: d. 2372, g. 1-3.
11. BOA, HR, SYS: d. 2398, g. 4, v. 12.
12. BOA, HR, SYS: d. 2371, g. 6, v. 82-83.
13. Документы внешней политики СССР. В 22-х тт. Т. I: 7 ноября 1917 г -31 декабря 1918 г. / Ред. коллегия И.Н.Зетсков и др. Москва: Госрола Тиздат, 1957, с. 121
14. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис: Типография правительства Грузинской республики, 1919, 425 с.
15. Həsənlı S. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920) Bakı: Garisma MMC, 2009, 576 s.
16. Kurat A.N. Türkiyə ve Rusiya. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, с. 661-662.
17. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı: Azər nəşr, 2011, 474 s.
18. Mahmudov Y. İrəvan və ətrafındakı torpaqlar ermənilərə hansı şərtlə verilmişdir. Azərbaycan xalqının həmin torpaqlara tarixi varislik hüququ bərpa olunmalıdır. "Azərbaycan" qəz., 2014, 14 oktyabr.

Ибрагим Казымбейли

ВЛИЯНИЕ НЕКОТОРЫХ ДОГОВОРОВ, ПОДПИСАННЫХ В ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ ПЕРЕДАЧИ ЭРИВАНА АРМЯНАМ, НА ДАННЫЙ ПРОЦЕСС

Переговоры и договор, заключенный в Сан-Стефано в 1878 году, дал «армянскому вопросу» международный статус в современном понимании. Обсуждение этого вопроса дипломатами на международном уровне впервые, то есть получение им международного статуса, очень обрадовало армянскую общественность и способствовало повышению их активности.

После этого в Южно-Кавказкой политике, которой занимались отдельные международные силы, армянский вопрос стал чаще становиться центром внимания. В научной статье поднимаются и анализируются эти проблемы.

Таким образом, после достижения соглашения на Батумской конференции (11 мая-4 июня 1918) о передаче Эривана армянам, 29 мая 1918 года Азербайджанский Национальный Совет третьего созыва под председательством Гасанбека Агаева обсуждал вопрос о передаче города Эривана армянам и создании в Эриванском регионе армянского государства. Уступка армянам Эривана стала серьезной исторической ошибкой, а армяне не выполнили ни одного из взятых на себя обязательств.

Ключевые слова: Эриван, армяне, историко-политический, договор, обстоятельство, процесс.

**INFLUENCE OF SOME CONTRACTS SIGNED IN THE HISTORICAL-
POLITICAL CONDITIONS OF TRANSFERRING ERIVAN
TO ARMENIANS TO THIS PROCESS**

The negotiations and the treaty concluded in San Stefano in 1878 gave the "Armenian question" international status in the modern sense. Discussion of this issue by diplomats at the international level for the first time, that is, gaining international status, was very gratifying to the Armenian public and contributed to their activity increase.

After that, in the South Caucasus politics, which was dealt with by individual international forces, the Armenian issue became more often the center of attention. The scientific paper raises and analyzes these problems.

Thus, after reaching an agreement at the Batumi conference (May 11-June 4, 1918) on the transfer of Erivan to the Armenians, on May 29, 1918, the Azerbaijan National Council of the third convocation chaired by Hasan bey Agayev discussed the transfer of the city of Erivan to Armenians and the establishment of an Armenian state in the Erivan region. The concession to the Armenians of Erivan was a serious historical mistake, and the Armenians did not fulfill any of the obligations undertaken.

Key words: *Erivan, Armenians, historical and political, treaty, circumstance, process.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)